

AGNIESZKA WÓJTOWICZ-WRÓBEL

Politechnika Krakowska

WIELOFUNKCYJNOŚĆ MAŁEGO MIASTA – SZANSA CZY ZAGROŻENIE?

Abstract: Multifunctionality of Small Town – an Opportunity or a Threat? Due to possibilities of numerous transformations, small towns of the Cracow Metropolitan Area are now facing an opportunity for multidimensional development. Economic and social changes at the end of the 20th century, and then possibilities of obtaining subsidies for numerous actions, both individual and city-wide as part of various aid programmes (including EU ones) triggered rapid transformation of space in several small towns near Cracow. On one hand, multifunctionality of a small town creates development opportunities for small towns of the Cracow Metropolitan Area, yet on the other, support for every business initiative and lack of spatial awareness in the scope of locating various functions can cause spatial chaos, loss of town identity, its character and values of the place.

Key Words: Small town, multifunctionality, place identity, Cracow Metropolitan Area.

Wstęp

Małe miasta to istotne elementy sieci osadniczej Polski zarówno współcześnie, jak i w historycznym ujęciu. Są one dowodem naszej europejskiej tożsamości oraz znaczenia Polski w dziejach kontynentu¹. Rola małych miast lokalizowanych na głównych szlakach handlowych świadczy historycznie o wysokiej randze wielu z nich – te niewielkie ośrodki często omijane przez nurt współczesnych przemian, mogą odegrać istotną rolę w krystalizowaniu struktury sieci osadniczej kraju. Ma to szczególne znaczenie w obszarach metropolitalnych lub terenach pretendujących do takiego miana.

Przemiany społeczno-gospodarcze po 89. r. sprawiły, że małe miasta – szczególnie zapomniane w okresie PRL stanęły przed szansą realnego rozwoju. Stwarza to możliwości na podniesienie jakości życia ich mieszkańców w wieloaspektowym wymiarze, natomiast brak właściwego sterowania przekształceniami miasteczek powoduje liczne zagrożenia. Szanse rozwojowe i intensywność przemian jest zależna w znacznym stopniu od położenia na tle kraju; według Przesmyckiej *Zmiany gospo-*

¹ Zuzańska-Żyśko (2006).

*darce nie zachodzą równomiernie na terenie całego kraju powodując występowanie różnych problemów w procesie planowania przestrzennego*². Motorem intensywnych przeobrażeń – w tym funkcjonalnych – jest bliskie sąsiedztwo dużego miasta. Przemiany te, nie zawsze wiążą się jednak z rozwojem. Często, jest to jedynie rozrost przestrzenny ośrodków³. Jednocześnie, miasteczka położone na uboczu przemian, (np. w terenach rolniczych albo w obszarach tych gałęzi przemysłu, które współcześnie funkcjonują słabo lub wcale) nie notują intensywnego rozwoju. Jest to zjawisko niekorzystne (gospodarczo, społecznie), jakkolwiek, brak współczesnych intensywnych i nierzadko chaotycznych przekształceń tkanki miejskiej powoduje zachowanie autentycznej małomiasteczkowej substancji; obiektów o walorach historycznych nie chronionych jeszcze prawem, malowniczych panoram oraz innych cech świadczących o kolorycie polskiego miasteczka.

1. Małe miasta Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego

Sterowanie przemianami małych miast, zgodne z zasadami rozwoju zrównoważonego może sprawić, że ośrodki te staną się istotnym elementem przestrzennej struktury kraju. Jest to szczególnie istotne w obszarach znajdujących się pod intensywnym wpływem miast dużych. Przykładem takiego rejonu jest Krakowski Obszar Metropolitalny.

Według Markowskiego i Marszała *obszar metropolitalny* definiowany jest jako „...*wielkomiejski układ osadniczy (monocentryczny lub policentryczny, złożony z wielu jednostek osadniczych oraz terenów o wysokim stopniu zurbanizowania):*

- *obejmujący strefę o znacznym bezpośrednim zasięgu codziennego oddziaływania (miejsca pracy i zamieszkania) oraz tereny potencjalnych możliwości rozwojowych;*
- *gdzie zachodzą procesy metropolizacji i występuje wystarczające nagromadzenie działalności uzupełniających (substytucyjnych) metropolitalne funkcje ośrodka centralnego (lokalizacja funkcji metropolitalnych);*
- *o dużej skali wewnętrznej integracji funkcjonalnej (silnych powiązaniach funkcjonalnych);*
- *z dobrze rozwiniętą siecią transportową*⁴”.

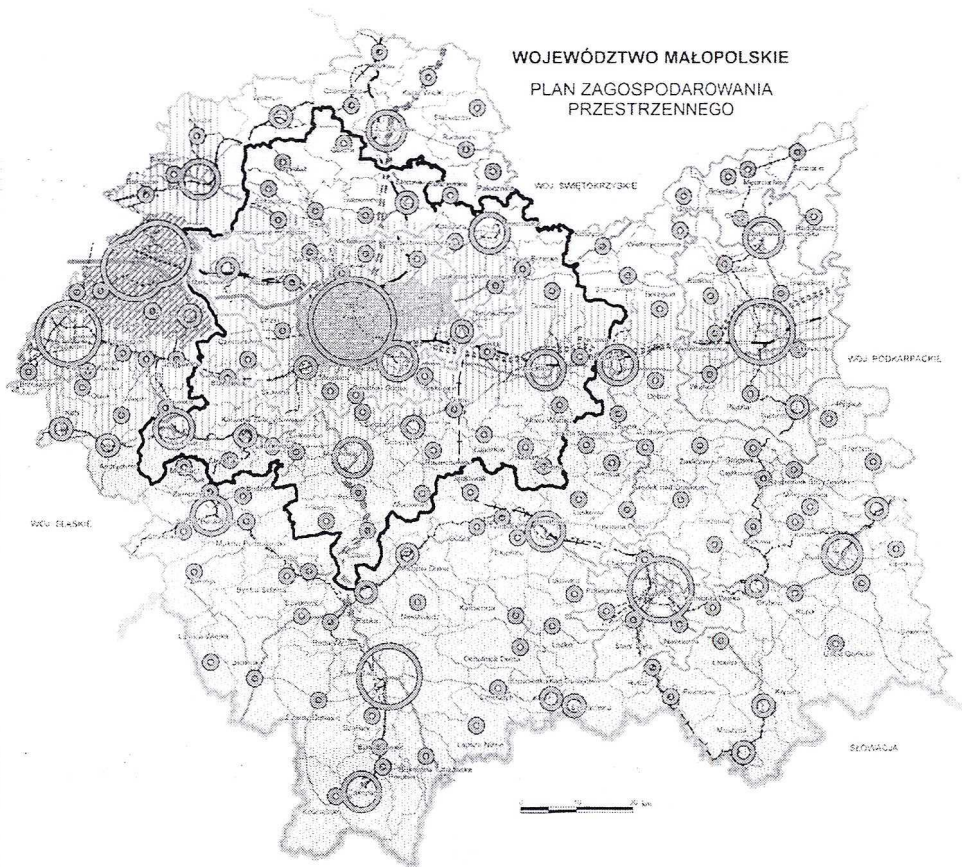
W Polsce wyróżniamy 7 głównych ośrodków metropolitalnych: Warszawa, Konurbacja Śląska, Łódź, Kraków, Trójmiasto, Wrocław oraz Poznań⁵. Prezentowane badania zostały przeprowadzone w jednym z tych ośrodków: w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym (ryc.1).

² Przesmycka (2001).

³ Małe miasta pod wpływem miasta dużego, często pełnią w stosunku do pierwszego, funkcję sypialnianą. Ośrodki bardziej oddalone często pozostają jednocześnie lokalnym centrum; te położone bliżej granic dużego miasta nierzadko zostają wchłonięte przez wielkomiejską strukturę.

⁴ Markowski, Marszał (2006).

⁵ Smętkowski *et al.* (2008).

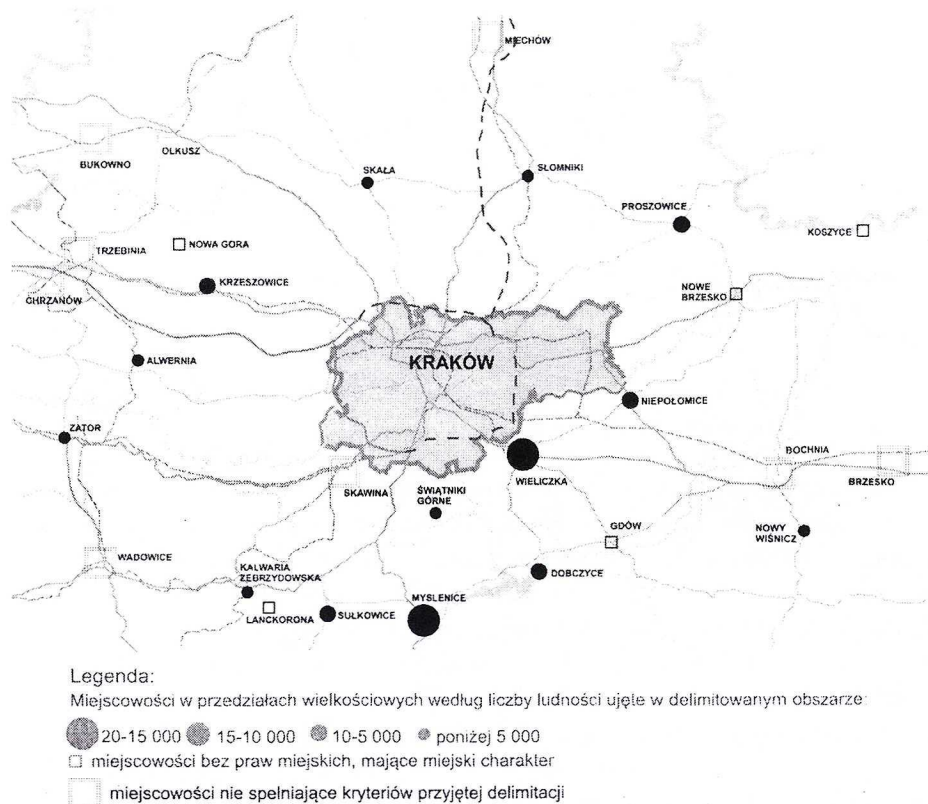
Ryc. 1. Granice Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego na tle woj. małopolskiego

Źródło: Na podstawie załączników graficznych Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego.

Podając za *Planem Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego* „...Krakowski Obszar Metropolitalny stanowi swoisty region funkcjonalny, obejmujący wielkie miasto, czyli metropolię Kraków wraz z sąsiadującym zespołem jednostek osadniczych, powiązanych z metropolią różnymi związkami interakcyjnymi. Spełnieniem ogólnej zasady ustalonej dla polskich metropolii jest obszar obejmujący miasto Kraków z krakowskim powiatem ziemskim oraz sąsiadującymi z nim powiatami, jednakże wprowadzono kilka korekt wynikających z aktualnej analizy procedury delimitacji zasięgu przestrzennego...⁶” Powierzchnia Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego to 4 tys. km², co stanowi 27% powierzchni woj. małopolskiego. Jednocześnie 45% mieszkańców województwa zamieszkuje Krakowski Obszar Metropolitalny – jest to ok. 1,4 mln ludności. Do KrOM należy 51 gmin, 8 powiatów i 14

⁶ *Plan Zagospodarowania...* (2003).

miast, w tym znaczna część to miasta małe do 10 tys. mieszkańców lub bardzo małe (do 5 tys. mieszkańców). Dokumenty planistyczne w skali województwa nie ujmują w sposób odrębny tych miejscowości, które utraciły prawa miejskie i obecnie posiadają status wsi. W bezpośredniej strefie oddziaływania Krakowa znajdują się takie właśnie ośrodki. Z różnych powodów utraciły administracyjnie statut miasta, jednak ich układ przestrzenny, pełnione funkcje, cechy zabudowy, oraz społeczne przeświadczenie autochtonów o miejskim charakterze swej miejscowości sprawiają, że są one ujmowane w zakresie licznych badań – tak i w tym przypadku nie zostały pominięte. Zarysowane pole badawcze uwzględnia więc miejscowości (o miejskim układzie, funkcjach i cechach społeczno-gospodarczych) znajdujące się w bezpośrednim obszarze oddziaływania Krakowa (dostępność komunikacyjna ok. 30-35 min różnymi środkami komunikacji (kolej, autobus, bus, samochód własny), znajdujące się w granicach Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego, o liczbie mieszkańców do 20 tys. (ryc. 2). Są to następujące miasteczka: Myślenice, Dobczyce, Wieliczka, Niepołomice, Nowy

Ryc. 2. Rozmieszczenie miast w obszarze oddziaływania Krakowa, uwzględniające kryterium dostępności komunikacyjnej, kryterium ludnościowe oraz położenie w obszarze KrOM

Źródło: Opracowanie własne.

Wiśnicz, Proszowice, Słomniki, Skała, Krzeszowice, Alwernia, Zator, Kalwaria Zebrzydowska, Sułkowice, Świątniki Górne oraz miejscowości o miejskiej strukturze nie posiadające obecnie praw miejskich: Lanckorona, Gdów, Nowe Brzesko i Nowa Góra.

Przyjęte kryterium ludnościowe uwzględnia miejscowości o liczbie do 20 tys. mieszkańców. Ta wartość przyjmowana jest w wielu opracowaniach naukowych dot. zagadnień małych miast. Zdaniem autorki, na szczególną uwagę zasługują miejscowości o liczbie ludności do ok. 10 tys. mieszkańców – są to miasteczka wyróżniające się odrębnym charakterem przestrzennym, funkcjonalnym, drobniejszą skalą zabudowy i cechami typowymi dla polskich miasteczek (fot. 1).

Fot. 1. Lanckorona to przykład miejscowości i zachowanych licznych i różnorodnych walorach oraz kultywowaną tradycją miejsca

Fot. Autor, 2006.

2. Intensywność przekształceń małych miast KrOM a ich wielofunkcyjność

Znaczenie miast małych w strukturze przestrzennej zmienia się wraz z przemianami obszaru – w tym przypadku obszaru oddziaływania Krakowa – a współczesne przekształcenia oraz zachowane walory są jednym z podstawowych czynników decydujących o roli miasteczek w przestrzennej strukturze metropolii. Charakter przemian małych miast, zależny jest od wielu czynników. Jednym z podstawowych elementów warunkujących dalszy rozwój, jest niewątpliwie dostępność komunikacyjna. Miejscowości dobrze skomunikowane z Krakowem notują znacznie intensywniejszy zakres przemian, niż te oddalone od tras komunikacji kolejowej, lub głównych tras przelotowych. Jednocześnie odległość od Krakowa jest równie istotna. Trudno jednak, samą bliskość położenia względem wielkomiejskiego centrum utożsamiać z dobrą dostępnością. Niejednokrotnie miasteczka znajdujące się w większej odległości są dostępne w sposób łatwiejszy, niż podmiejskie obszary obsługiwane przez zbyt przeciążoną sieć komunikacyjną.

Na intensywność przekształceń oraz pełnione funkcje małych miast oprócz położenia względem Krakowa i dostępności komunikacyjnej, mają również wpływ walory miejscowości: jej zachowane wartości kulturowe, przyrodnicze, czy krajobrazowe. Małe miasta Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego, mają wiele cech szczególnych. W tabeli 1 zestawiono wartości miejscowości, oraz ich elementy charakterystyczne (pozytywne, negatywne lub neutralne) różnicujące je względem siebie.

Tabela 1

Zestawienie walorów, kluczowych funkcji i cech charakterystycznych
w miastach i miejscowościach o miejskim charakterze,
o liczbie ludności do 20 tys., w obszarze oddziaływania Krakowa

L.p.	Miasto/ Miejscowość	Profil funkcjonalny miejscowości	Wartości szczególne	Inne cechy charakterystyczne
1.	Skala	– funkcja mieszkaniowa – funkcja obsługi rolnictwa	– zabytki: kościoły z XVII i XVIII w. oraz pustelnia bł. Salomei – tradycje handlowe – wysokie walory przyrodnicze (bliskie sąsiedztwo Ojcowskiego Parku Narodowego)	– intensywny rozwój zabudowy mieszkaniowej (dojazd do pracy do Krakowa)
2.	Słomniki	– funkcja mieszkaniowa – funkcja obsługi rolnictwa	– tereny gleb o wysokich klasach bonitacyjnych	– intensywny rozwój zabudowy mieszkaniowej (dojazd do pracy do Krakowa)
3.	Proszowice	– funkcja obsługi rolnictwa	– tradycje rzemieślnicze: tkactwo, krawiectwo, szewstwo (aż do okresu międzywojennego) – tereny gleb o wysokich klasach bonitacyjnych	
4.	Niepołomice	– funkcja kulturowa – funkcja przemysłowa – funkcja zaplecza mieszkaniowego dla Krakowa	– wartości historyczne (pałac) – bliskie sąsiedztwo Puszczy Niepołomickiej, Łąki Niepołomickie	– strefa ekonomiczna, – intensywny rozwój zabudowy mieszkaniowej (dojazd do pracy do Krakowa)
	Wieliczka	– wielofunkcyjne	– szczególne walory kulturowe i uzdrowiskowe (kopalnia soli)	– funkcje konfliktowe względem siebie (próba jednoczesnego rozwijania funkcji uzdrowiskowej oraz przemysłowej)
5.	Gdów	– różnorodne funkcje słabo rozwinięte (rekreacyjna, edukacyjna, administracyjna), brak funkcji kluczowej	– walory krajobrazowe	– strefa ekonomiczna – brak praw miejskich
6.	Nowy Wiśnicz	– wielofunkcyjne – żadna funkcja nie pełni kluczowej roli	– walory kulturowe (11 obiektów wpisanych do rejestru zabytków, w tym Zamek Wiśnicki) – walory krajobrazowe	– nie posiada praw miejskich

L.p.	Miasto/ Miejscowość	Profil funkcjonalny miejscowości	Wartości szczególne	Inne cechy charakterystyczne
7.	Dobczyce	– funkcja rekreacyjna – funkcja przemysłowa	– zamek z 1414 r. – zbiornik wody pitnej dla Krakowa – wartości krajobrazowe	– strefa ekonomiczna
8.	Myślenice	– miasto wielofunkcyjne	– walory krajobrazowe – obiekty zabytkowe	– funkcje konfliktowe względem siebie – rozwinięta strefa przemysłowo-ekonomiczna, próba rozwinięcia funkcji rekreacyjnej
9.	Świątniki Górne	– funkcja zaplecza mieszkaniowego dla Krakowa	– walory krajobrazowe	– rozwinięte rzemiosło i handel art. metalowymi – intensywny rozwój zabudowy mieszkaniowej (dojazd do pracy do Krakowa)
10.	Sułkowice	– funkcja przemysłowa (kowlstwo) – funkcja zaplecza mieszkaniowego dla Krakowa	– dawna osada rzemieślnicza (tradycje kowalskie) i handlowa (handel bydłem) – walory krajobrazowe	– rozwinięty przemysł kowalski
11.	Lanckorona	– w niewielkim stopniu pełni funkcje wypoczynkowe	– zamek z XIV w. – zabytkowe drewniane i tynkowane domy parterowe z podcieniami i sieniami przejazdowymi wokół rynku i ulic – walory krajobrazowe	– zlokalizowana poza głównymi szlakami komunikacyjnymi, nie notowała znacznego rozwoju – intensywne pozyskiwanie środków pomocowych z UE
12.	Kalwaria Zebrzydowska	– funkcja pielgrzymkowa – funkcja przemysłowa i rzemieślnicza	– klasztor Bernardynów z XVII w. – ośrodek pielgrzymkowy o znaczeniu ponadlokalnym	– konflikt funkcji pielgrzymkowej i rzemieślniczo-przemysłowej
13.	Zator	– przemysłowa	– zamek z XIX i kościół z XIV w.	– hodowla ryb i związany z tym przemysł
14.	Alwernia	– funkcja przemysłowa – funkcja rekreacyjna	– barokowy klasztor i kościół bernardynów z XVII w. – domy podcieniowe z początku XIX w. – zalew Skowronek	– konflikt funkcji rekreacyjnej (zalew Skowronek) i przemysłowej (Zakłady Chemiczne Alwernia)

Tabela 1 cd.

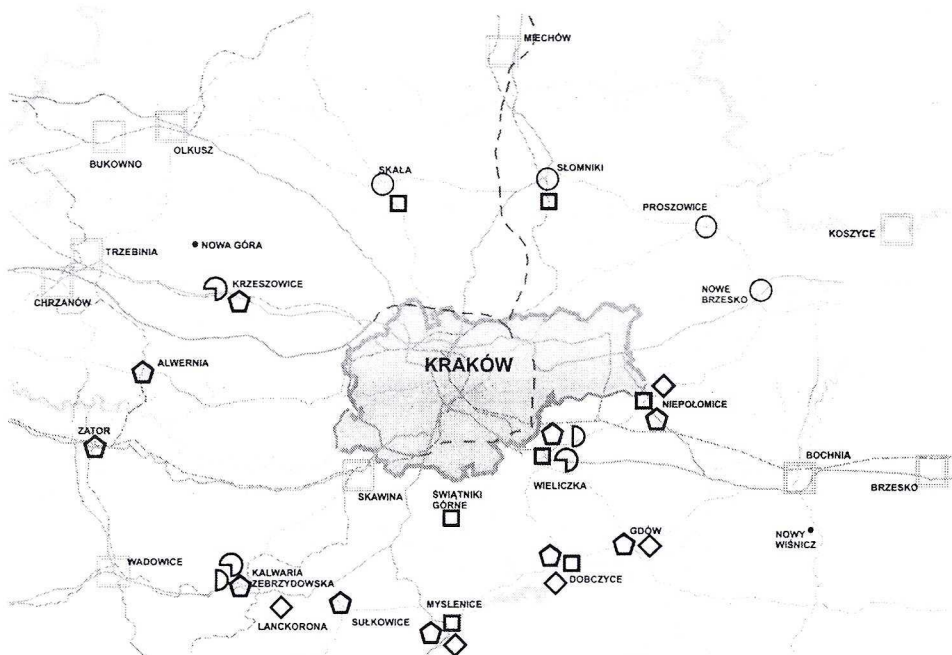
L.p.	Miasto/ Miejscowość	Profil funkcjonalny miejscowości	Wartości szczególne	Inne cechy charakterystyczne
15.	Krzeszowice	– funkcja uzdrowiskowa – funkcja administracyjna	– pałac Potockich (XIX w.) – uzdrowisko (wody siarczane) – kamieniołomy, kopalnie (z okresu międzywojennego) – malowniczy krajobraz	
16.	Nowe Brzesko	– funkcja obsługi rolnictwa – miejscowość na uboczu przemian		– nie posiada praw miejskich
17.	Nowa Góra	– brak sprecyzowanego profilu – miejscowość na uboczu przemian	– dawny ośrodek kopalnictwa	– nie posiada praw miejskich

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza powyższego zestawienia cech różnicujących oraz walorów szczególnych, pozwoliła na określenie profilu funkcjonalnego poszczególnych miasteczek. Każda z miejscowości pełni wiele różnych funkcji będąc jednocześnie lokalnym centrum administracyjnym, edukacyjnym, gospodarczym itp. dla otaczających je najbliższych obszarów. Na tym tle wydobyte funkcje najważniejszych, często będących ponadlokalnymi, pozwala na określenie stopnia mono- lub polifunkcyjności poszczególnych miejscowości⁷. Miasteczka o licznych cechach pozytywnych w znacznym stopniu podlegają intensywnym przemianom przestrzennym czy gospodarczym. Większość z nich rozwija funkcje konfliktowe względem siebie opierając swój rozwój jednocześnie na turystyce i rekreacji związanej z naturalnymi walorami terenu czy atrakcyjności dziedzictwa historycznego oraz lokalizacji intensywnych funkcji przemysłowych nierzadko na terenach szczególnie atrakcyjnych. Jednocześnie, miasteczka zlokalizowane bliżej Krakowa odgrywają rolę zaplecza sypialnianego w stosunku do miasta wojewódzkiego. Niewątpliwie intensywność przemian związana z rozwojem funkcji ma przełożenie na wielkość miasta – znacznie intensywniej przekształcają się większe ośrodki oraz te, które mają lepszą dostępność komunikacyjną.

Zależność między położeniem miejscowości w obszarze KrOM, dostępnością komunikacyjną a wielofunkcyjnością przedstawiono na ryc. 3. Miasteczka położone w rolniczych obszarach, na północ i północny wschód od Krakowa, to ośrodki monofunkcyjne. Ze względu na specyfikę obszaru, pełnią funkcję obsługi rolnictwa. Na

⁷ W stopniu i skali mogącej odnosić się do małego miasta i jego lokalnego charakteru.

Legenda:

Funkcje wiodące miast/miejscowości w delimitowanym obszarze:

- f. mieszkalna względem Krakowa ○ f. obsługi rolnictwa ⬠ f. przemysłowa 🏠 f. uzdrowskowa
- ◊ f. rekreacyjna, wypoczynkowa D f. szczególna, o znaczeniu ponadlokalnym
- brak znaczących funkcji wiodących □ miejscowości nie spełniające kryteriów przyjętej delimitacji

Ryc. 3. Zestawienie miast i miejscowości o miejskim charakterze, o liczbie ludności do 20 tys., w obszarze oddziaływania Krakowa – analiza funkcji kluczowych w miasteczkach

Źródło: Opracowanie własne.

tym tle można wyróżnić Słomniki i Skalę, które z powodu relatywnie dobrej dostępności komunikacyjnej dla mieszkańców Krakowa, stają się alternatywą w stosunku do strefy podmiejskiej. Położone między aglomeracją krakowską i śląską małe miasteczka o przemysłowych funkcjach, także pozostają na uboczu przemian (Alwernia, Nowa Góra). Miejscowości położone na południe od Krakowa to ośrodki w znacznym stopniu polifunkcyjne, często o funkcjach konfliktowych względem siebie. Położenie miasteczek w obszarach atrakcyjnych przyrodniczo czy cennych krajobrazowo, oraz dobra dostępność komunikacyjna sprawiają, że są to miejscowości, w których po 89. r. rozwinęło się wiele nowych funkcji. Relatywnie dobrze rozwinięta sieć powiązań komunikacyjnych sprawiła, że miasteczka te są potencjalnym miejscem do budowy nowego domu dla osób przenoszących się z Krakowa. Miejscowości znajdujące się bliżej granic dużego miasta, przestrzennie są z nim powiązane bardzo intensywnie (Wieliczka, Świątyni Górne, w niedalekiej przyszłości zapewne i Niepołomice). Miejscowości położone w południowej strefie oddziaływania miasta wojewódzkiego

rozwijają wszelkie funkcje – zarówno te, które wpisują się w walory miejsca (rekreacja, wypoczynek), jak i te, które rozwijane są w sposób przypadkowy (przemysł, handel wielkopowierzchniowy itp.). Te ostatnie często lokowane na terenach cennych przyrodniczo czy krajobrazowo niszczą naturalne wartości miasteczka.

Podsumowanie i wnioski

Na intensywne przekształcenia małych miast i rozwój wielu funkcji na ich obszarze, mają wpływ m.in. takie czynniki, jak:

- Dostępność komunikacyjna – miejscowości dobrze skomunikowane przekształcają się znacznie szybciej. Równie ważna jest tutaj odległość od centrum dużego miasta, co w dalszej perspektywie – przy obecnym intensywnym rozroście przestrzennym miasteczek oraz zbyt małym położeniu nacisku na właściwie prowadzoną politykę infrastrukturalną – nie musi oznaczać dobrej dostępności. Jakkolwiek niedoceniany zdaje się być transport kolejowy w miasteczkach. Jednocześnie likwidacja linii kolejowych trwale eliminuje możliwości rozwoju na bazie tego środka transportu.
- Wartości miejsca – miejscowości o zastanych wartościach krajobrazowych, przyrodniczych czy kulturowych, są traktowane jako potencjalnie lepsze miejsce zamieszkania dla mieszkańców Krakowa czy też lepsze miejsce do rozwoju inwestycji, niż dawne miasteczka rolnicze lub przemysłowe położone na uboczu przemian. Jednocześnie rozwój zabudowy mieszkaniowej, przemysłowej czy wielkopowierzchniowego handlu na obszarach cennych krajobrazowo lub przyrodniczo, powoduje nieodwracalne obniżenie walorów miejscowości.

Na tle powyższych stwierdzeń, oraz na podstawie przeprowadzonych analiz miast Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego, można zauważyć, że:

- W małych miastach KrOM często rozwijane są funkcje, konfliktowe względem siebie. Wspieranie takich działań przez samorządy lokalne powoduje degradację małomiasteczkowego charakteru miejsca i jego walorów.
- Miejscowości o walorach najwyższych, z powodu swej atrakcyjności zarówno dla mieszkańców, jak i potencjalnych inwestorów są szczególnie narażone na chaotyczne przemiany przestrzenne i funkcjonalne.
- Miasteczka położone w obszarach rolniczych, na uboczu współczesnych przemian, to przeważnie ośrodki monofunkcyjne. Ośrodki wielofunkcyjne to najczęściej te o większej liczbie mieszkańców lub te położone bliżej Krakowa i dobrze z nim skomunikowane. Jednocześnie, miejscowości zlokalizowane po północnej stronie Krakowa różnią się znacznie funkcjonalnie od tych znajdujących się po stronie południowej.

Wielofunkcyjność dla tych małych miast Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego, które nie mają szczególnych walorów przyrodniczych, krajobrazowych czy

kulturowych, może stanowić szansę na podniesienie ich atrakcyjności i konkurencyjności w skali obszaru metropolitalnego, jakkolwiek, dla miasteczek o cechach szczególnych, liczne wartości i możliwości specjalistycznego rozwoju na ich bazie, wprowadzenie nowych intensywnie rozwijanych funkcji może doprowadzić do zatracenia cech szczególnych miasteczka.

Literatura

- Bartkowicz B., 1999, *Wybrane zagadnienia z dziedziny architektury i urbanistyki, Problemy małych miast Polski południowej i ich aktualność*. PK, Kraków.
- Kosiński W., 2000, *Aktywizacja turystyczna małych miast. Aspekty architektoniczno-krajobrazowe*. Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Kwiatek-Sołtys A., 2004, *Małe miasta województwa małopolskiego w okresie transformacji systemowej*. Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Markowski T., Marszał T., 2006, *Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*. KPZK PAN, Warszawa.
- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego*, uchwalony uchwałą nr XV/174/03 Sejmiku Województwa Małopolskiego z 22 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego.
- Przesmycka E., 2001, *Przeobrażenia zabudowy krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*. Wyd. Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Smętkowski M., Jałowiecki B., Gorzelak G., 2008, *Obszary metropolitalne w Polsce: problemy rozwojowe i delimitacja*. Raporty i analizy EUROREG, nr 1/2009, Warszawa.
- Zuzańska-Żyśko E., 2006, *Małe miasta w okresie transformacji*. Katowice.
- Zuziak Z., 2008, *O tożsamości urbanistyki*. Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.